

Nieuwe overheidsrollen in natuur en landschap

INTRO

Overheden verlagen hun natuursubsidies en laten meer over aan burgers en bedrijven. Raakt daarmee hun rol uitgespeeld? Integendeel. Want de markt zorgt niet vanzelf voor natuur. Dus blijft er een rol voor overheden. Sterker, om maatschappelijke ontwikkelingen tot wasdom te brengen, kunnen Rijk, provincies, waterschappen en gemeentes meer dan ooit doen voor bestaande en nieuwe natuur.

Al werkende weg vinden steeds meer overheden hun nieuwe rol, vaak samengevat onder de naam 'energieke overheid'. "Een energieke overheid gelooft in het innovatieve vermogen van de samenleving, beloont de koplopers, durft te experimenteren, corrigeert ongewenste neveneffecten en stimuleert het leren door te laten zien wat elders werkt, en waarom", aldus Martijn van der Steen en Maarten Hajer (zie kader 3).

Die trend staat aan het begin. In enkele plaatsen klinkt consequent 'ja' tegen initiatieven van buiten het gemeente- of provinciehuis. Ambtenaren zoeken, gesteund door hun wethouder of gedeputeerde, naar de kansen van een plan in plaats van slechts te verklaren dat het in strijd is met het bestemmingsplan. In de gemeente Almere hanteert wethouder Henk Mulder de richtlijn: we beginnen met 'ja' zeggen tegen elk groen initiatief. Of, zoals Ilona Lagas als wethouder van de gemeente Ommen formuleerde: "Als ik niet kan uitleggen waarom het niet kan, dan doen we het."

Wat de vele rollen van overheden gemeen hebben, is dat zij de zelfredzaamheid van de grondbezitters en natuurbeheerders vergroten. De ratio daarachter is dat bezit en ondernemerschap creativiteit en welvaart stimuleren. Bovendien besparen overheden op die manier veel geld. Want eigenaren investeren in hun bezit en bij ondernemers maakt de drang tot succes vaak energie en innovatiekracht los.

Dit essay wil laten zien wat er kan en al gebeurt. Overheden zoeken, wellicht geïnspireerd door de Rijksnatuurvisie 2014 en de geest van de Omgevingswet die in 2018 van kracht moet worden, naar manieren om met minder geld meer te bereiken voor natuur en landschap. We zien de prille vormen ontstaan van nieuwe verhoudingen tussen een bezuinigende overheid en een actieve samenleving.

OVERHEIDSROLLEN

1. Regisseur
2. Netwerkbouwer
3. Initiatiefnemer
4. Facilitator
5. Ontwikkelaar van slimme regels

6. Stimulator van innovatie
7. Stimulator van ondernemerschap
8. Slimme regelmaker
9. Steunverlener
10. Fiscalist
11. Controleur en weger

1. Regisseur

De twaalf provincies hebben een heldere stip op de horizon. Zij willen voor 2027 minimaal 80.000 hectare nieuwe natuur realiseren, de biodiversiteit verbeteren en Europese natuurdoelen bereiken. Dat staat in het Natuurpact van 18 september 2013. De provincies hebben de verantwoordelijkheid voor het Natuurnetwerk Nederland overgenomen van het Rijk.

Provincies verklaren tamelijk unisono dat zij hun rol in het natuurbeleid willen beperken tot de regio. Zoals Jan Jacob van Dijk (CDA), Gelders gedeputeerde in Landwerk 1 van 2015: “Wat verandert, is de wijze waarop de provincie haar rol oppakt. Wij stellen de kaders en de langetermijndoelen vast in onze Omgevingsvisie. De invulling laten wij in belangrijke mate over aan andere partijen.”

Dat geldt niet alleen voor provincies. ‘Burgerparticipatie en burgerinitiatieven zijn de laatste jaren actueel doordat overheden een terugtrekkende beweging maken op meer publieke terreinen’, signaleert Rosalie van Dam, onderzoeker Alterra, in Groen 3, maart 2015.

“Overheden zien hun beleid steeds meer als een coproductie met andere betrokken partijen, waaronder ook burgers en bedrijven.”

Kortom, overheden bepalen welke natuur waar de meeste kans maakt, waardoor de biodiversiteit in Nederland weer toeneemt en daarmee de Europese natuurdoelen dichterbij komen. Particulieren, groepen burgers, boeren, bedrijven en natuurorganisaties voeren dat beleid uit met hun eigen inkomstenbronnen.

Dat gebeurt al in het nieuwe **agrarisch natuurbeheer** waar provincies letterlijk op kaarten aangeven waar de kansrijke gebieden liggen en welke soorten daar een kans moeten krijgen. Maar het kan ook in **gebiedsontwikkeling**. Dat doen overheden vaak zelf, maar het heeft voordelen om de uitvoering aan de markt over te laten. Want gebiedsontwikkeling door overheden gaat traag en is duur. Provincie Limburg heeft in het Grenspark Kempen-Broek en het Drielandenpark Vaals-Gulpen de verantwoordelijkheid overgedragen aan private partijen via partnercontracten. Daar gaat gebiedsontwikkeling “vier keer zo snel en twee keer zo goedkoop”, volgens Wouter Helmer, directeur van Stichting Ark, samen met rentmeesterkantoor Van Soest en natuurprojectontwikkelaar Habitura verantwoordelijk voor beide projecten. Risicodragend ondernemerschap lijkt de verklaring. Als Ark na afloop van het project in 2016 de afgesproken 500 hectare Natuurnetwerk Nederland niet levert,

ontvangt Ark ook minder geld dan afgesproken. Resultaatverplichting dus, en geen inspanningsverplichting. “Grootste risico voor Ark is dat we met gekochte boerderijen blijven zitten”, schetst projectleider Ger van den Oetelaar.

Voor **Knooperven en Nieuwe Marken** waar bewoners respectievelijk landschapselementen en natuurgebieden beheren, hebben provincies en gemeenten een regierol. Zij kunnen op kaarten aangeven waar deze functies passen en vervolgens in planologische regels ruimte maken voor deze vormen van subsidievrije natuur.

2. Netwerkbouwer

In de praktijk blijkt dat er soms niets gebeurt nadat een overheid een stip op de horizon heeft gezet in bijvoorbeeld een Omgevingsplan. De regie nemen vergt dan nog een andere rol, namelijk partijen bij elkaar brengen. Opbouwen van netwerken gebeurt op verschillende manieren.

Met **Green Deals** wil het Rijk de samenleving verduurzamen. Het Rijk concentreert zich op aanpassen van wet- en regelgeving, ondersteunen van afzetmarkten voor nieuwe technologieën, zorgen voor goede samenwerking en verbeteren van de toegang tot de kapitaalmarkt. Slechts bij uitzondering is geld beschikbaar. Diverse deelnemende partijen en een eerste evaluatie van het Planbureau voor de Leefomgeving wijzen op tastbare resultaten.

Rond **Groene Tafels**, ook een Rijksinitiatief, delen bedrijven kennis en ervaring over het werken met natuur. In die netwerken kunnen gemeenten, provincies en Rijk zelf ook ervaring opdoen met de kansen en belemmeringen die bedrijven ervaren bij het ondernemen met natuur, zoals rigide regels en het belang van een ‘level playing field’ tussen publieke en private partijen die werken aan natuur.

Binnen de **publiek-private** Topsectoren, ook een Rijksproject, ontstaan netwerken, zoals in de Topsector Agrofood met het samenwerkingsverband Marktontwikkeling Natuur en Biodiversiteit. Deze groep onderzoekt het vermarkten van bovenwettelijke prestaties op het gebied van natuur, landschap en biodiversiteit. Om zoveel mogelijk input uit de praktijk te krijgen, is een breed projectteam samengesteld met FrieslandCampina/Ecomel, Vogelbescherming, Biohuis, Natuurweide, Stichting EKO Keurmerk en Kruidenier Foodservice. In april 2013 was de cofinanciering rond. FrieslandCampina werkt inmiddels aan stimulansen voor weidevogels en gebruik van biomassa voor pyrolysebrandstof in de zuivelfabriek te Borculo.

Waterschappen werken met andere partijen samen bij het uitwerken van de Europese **Kaderrichtlijn Water** (KrW). Zo leidde samenwerking tot hermeandering van de Voorsterbeek, een steviger economisch fundament voor een recreatieboer en daardoor hogere pachtinkomsten waarmee landgoed Beekzicht te Voorst dalende natuursubsidies opvangt.

De **provincie Noord-Brabant** heeft veel in beweging gekregen. Vier waterschappen, natuur- en milieuorganisaties, landbouworganisatie ZLTO, Toeristisch Ondernemers Platform, Brabants Particulier Grondbezit en provincie hebben op 20 mei 2014 hun handtekening gezet onder het Brabants Manifest, waarin staat dat zij voor 2027 het Brabantse deel van het Natuurnetwerk Nederland willen afmaken. Noord-Brabant besloot als enige provincie om het oorspronkelijke netwerk af te maken en daar zelf geld in te steken: €240 miljoen, afkomstig uit de verkoop van Essent-aandelen. Gedeputeerde Johan van den Hout (SP): “Wij willen samen met ondernemers het Natuurnetwerk realiseren, zodanig dat iedereen er voordeel van heeft.”

In opdracht van de provincie heeft de Brabantse Sociaal-Economische Raad een Taskforce Economie & Natuur ingesteld om samenwerking tot stand te brengen tussen **natuurbeheerders en bedrijven**. Een eerste verkenning heeft vier projecten opgeleverd die leiden tot nieuwe natuur, bescherming van bestaande natuur en lagere beheerkosten. De Hogere Agrarische School in 's-Hertogenbosch ontwikkelt groen ondernemerschap. Provincies en gemeenten kunnen **zorgaanbieders** in contact brengen met natuurbeheerders en andere belanghebbenden om natuur een functie te geven in de zorg, zoals zorgboeren. Provincies kunnen een rol spelen in het bij elkaar brengen van partijen, zoals STIRR, geïnteresseerde recreatieondernemers, eigenaren van (toekomstige) natuurterreinen, Groenfonds voor financiering (natuurcompensatie) en gemeente(n). Bijvoorbeeld voor een concept van InnovatieNetwerk als **Krugerpark.nl**, waarbij een hotel uitzicht heeft op een natuurgebied als de Oostvaardersplassen, ecolodges en safaritenten er middenin staan. Samen kunnen zij het beheer van het hele gebied financieren.

In de zorg ziet het Amsterdamse Green Finance Lab mogelijkheden om **preventievoordeel** voor zorgverzekeraars af te romen. Denk aan een fonds voor natuurbeheer dat een deel krijgt van de premiekorting voor klanten van een zorgverzekeraar die regelmatig natuur onderhouden. Het Green Finance Lab is een denktank die kennis opbouwt over rendabele, private financiering van maatschappelijke doelen. Dit initiatief van de gemeente Amsterdam, ABN Amro en het Rijk werkt samen met universiteiten, maatschappelijke organisaties en bedrijven in een Green Deal uit 2011.

Een enkele **gemeente nodigt landgoederen uit** om hun visie en plannen te presenteren. Zo kunnen landgoederen hun grondbezit inzetten om samen met overheden, maatschappelijke organisaties, omwonenden en vrijwilligers te werken aan gezamenlijke doelen. De gemeente Ommen loopt daarmee voorop, in een pilot voor de nieuwe Omgevingswet die in 2018 van kracht wordt. Vijf landgoederen hebben op verzoek van Ommen en de provincie Overijssel het ‘Handvest Nieuwe Ruimte voor Kwaliteit’ opgesteld. Daaruit blijkt dat gemeenten profiteren van functies als recreatie, natuur, economie, landbouw, wateropvang, zorg, cultuurhistorisch landschap en sociale cohesie. Om die redenen versterkt het nieuwe gemeentebeleid de zelfredzaamheid van landgoederen. En daar profiteren beide partijen

van. Ambtenaar Huib Noltes: “De gemeente stelt zich nu op als netwerkregisseur, gaat van ontwikkelings- naar uitnodigingsplanologie. Dat vergt loslaten, met hoofdletters.”

KADER 1

Relatie overheden en bedrijven kan veel beter

“Provincies lijken de bedrijven uit ons onderzoek die iets met natuur doen niet te benaderen. Contacten tussen bedrijven en provincies gaan niet of nauwelijks over bijdragen van bedrijven aan de natuuropgaven waar provincies voor staan, zoals de internationale verplichtingen. Dat is opvallend, omdat het natuurbeleid grotendeels gedecentraliseerd is naar de provincies en provincies ook aangeven de samenleving hierbij te willen betrekken. De inspanningen van bedrijven voor natuur lijken zo vooralsnog los te staan van het provinciale natuurbeleid.”

Dat meldt WOt-paper 36. *Betrokkenheid van bedrijven bij natuur in Nederland*. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu in december 2014. De auteurs Bas Breman, Elisa de Lijster, Dana Kamphorst, Natasha de Sena van Wageningen UR gaan in op de rol die bedrijven (kunnen) spelen om natuur in Nederland te beschermen en te ontwikkelen. Op basis daarvan proberen zij handelingsperspectieven te schetsen voor de verdere vermaatschappelijking van het natuurbeleid in Nederland.

Dit WOt-paper beschrijft een actieve overheidsrol: “Provincies zouden in kaart kunnen brengen welke bedrijven waar met wat voor soort natuur bezig zijn en hoe zich dat verhoudt tot de beleidsopgave. Daarbij zouden ze ook actief bedrijven kunnen benaderen om te kijken of opgaven voor natuur sámen kunnen worden ingevuld. Dat kan door provinciale natuurtafels te organiseren en bedrijven hiervoor uit te nodigen. Een belangrijke rol lijkt hier weggelegd voor provinciale natuur- en landschapsorganisaties die een intermediaire rol kunnen vervullen, zowel op het gebied van inrichting en beheer, als qua onderhoud en monitoring.”

3. Initiatiefnemer

Soms blijken een doel en een netwerk niet genoeg om de gewenste beweging op gang te brengen. Dan nemen overheden zelf initiatieven.

Uiterwaardenrecreatie is een sterk voorbeeld van multifunctionele natuur en multifunctioneel landschap. Nederland telt ongeveer 70.000 hectare uiterwaarden. Door uiterwaarden extra uit te graven, ontstaat meer ruimte voor water en dus ook voor permanente recreatievoorzieningen, op een terp of drijvend. De Beleidslijn Grote Rivieren biedt echter uitsluitend ruimte als een activiteit onderdeel uitmaakt van een nationaal programma (Ruimte voor de Rivier, Experimenten met aangepast bouwen) en voor riviergebonden activiteiten zoals landbouw en steenfabricage.

De Green Deal uit 2012 van STIRR, RMN, EZ en RECRON met als doel groene groei en minder regeldruk voor buitendijkse recreatie, kan partijen bij elkaar brengen. Maar dat blijkt onvoldoende. Om Rijkswaterstaat te bewegen om permanente bebouwing toe te staan, moet er druk komen op het Ministerie van Infrastructuur & Milieu, bijvoorbeeld van het Ministerie van Economische Zaken en Kamerleden. Een bijdrage van recreatieondernemers aan beheer van natuur helpt wellicht om Rijkswaterstaat over de streep te trekken. Dat kan in het programma Stroomlijn van Rijkswaterstaat dat tot doel heeft om de doorstroming van (hoog)water te bevorderen.

Hier ligt een rol voor provincies als initiatiefnemer/aanjager om partijen in beweging te krijgen voor experiment(en), inclusief (groepen van) ondernemers zoals in Gravenbol in Wijk bij Duurstede. Zo kan de provincie een onderzoek starten naar de inkomsten uit extra zand- en kleiwinning.

Overheden kunnen niet alleen grenzen stellen, maar ook **ontwikkelingen stimuleren**. De Brabantse gemeenten Schijndel, Veghel en Sint-Oedenrode ontwikkelden met maatschappelijke organisaties en particulieren een recreatieve poort voor het Nationaal Landschap Het Groene Woud op de voormalige vuilstort Vlagheide en de omliggende duizend hectare. De totale investering bedraagt €30 miljoen, waarvan €25 miljoen komt van particulieren. Al klaar zijn acht hectare particuliere natuur, Koffie- en Theeschenkerij Vlagheide, een bed&breakfast, een tweede manege, een particuliere eendenkooi, Natuurcamping/Bistro Het Goeie Leven en de restauratie van een molen.

Een gemeente kan een **marktmeester** aanstellen die er op alle bureaus voor zorgt dat initiatieven niet ondergesneeuwd raken of in een la stof liggen te vangen. Dat was een van de conclusies van de werkconferentie 'Investeren in een groene buitenruimte' die het PBL en Platform31 op 12 maart 2015 in Almere organiseerden. "Harde cijfers over de waarde van groen lijken niet per se nodig. Wat vaak wel helpt, is een 'spin in het web' die partijen samenbrengt en een overheid die sector overschrijdende gebiedsplannen steunt." Zo'n marktmeester begeleidt alle lokale initiatieven, met of zonder Green Deals, op het niveau van gebieden met een eigen identiteit. Zijn honorarium komt idealiter van de deelnemende partijen en overheid, maar om zijn onafhankelijkheid te waarborgen is hij niet in dienst van een overheid.

Gemeenten kunnen verhandelbare ontwikkelingsrechten (VOR's) uitgeven. Eigenaren van kwetsbare natuur krijgen van de gemeente **bouwrechten** die ze kunnen verkopen aan projectontwikkelaars, die daarmee meer mogen bouwen in de bebouwde kom. Tot nu toe zijn VOR's uitsluitend toegepast in Limburg. De ervaringen zijn positief, maar het middel is nog niet eenvoudig genoeg. Een voordeel is dat VOR's de overheid geen geld kosten.

Omwonenden met **groen- en uitzichtgaranties** betalen eigenaren voor het groen of onbebouwd houden van hun grond. Zo ontvangen boeren of natuurbezitters inkomsten voor onderhoud van landschap, wandel- en fietspaden, knotwilgen snoeien of koeien in de wei.

Veenendaal heeft eind 2013 in totaal 57 groengaranties gekoppeld aan even zoveel bouw kavels nabij natuurgebied De Groene Grens.

Gemeenten en provincies kunnen het areaal **tijdelijke natuur** op braakliggende gronden vergroten, bijvoorbeeld met inventarisaties van geschikte locaties en contracten afsluiten met eigenaren. Waar nodig kunnen overheden netwerken opbouwen met natuurbeheerders, vrijwilligersgroepen en andere belanghebbenden.

Gemeenten kunnen natuureigenaren inschakelen bij **re-integratie**. Natuurbezitters en boeren komen al met antwoorden op vragen vanuit de Wet maatschappelijke ondersteuning, Jeugdzorg, Sociale Werkplaatsen voor toeleiding naar arbeidsmarkt, onderwijs en begeleiding. Beide partijen kunnen zo besparen op de kosten.

4. Facilitator

Soms schiet een initiatief tekort en vergt de rol van een overheid meer actie. Het moet dan gaan om producten en diensten die de markt niet zelf levert, en de overheidsactie moet de marktwerking bevorderen zonder marktverstrend te werken.

Bedrijven die compensatie zoeken voor natuur die door hun werk verloren ging, lopen nu aan tegen een te gering aanbod en ingewikkelde regels. Het Ministerie van Economische Zaken werkt, met hulp van het Nationaal Groenfonds, aan een systeem van **habitatbanking**, natuur op voorraad. Allerlei partijen kunnen die voorraad vullen zoals landgoedeigenaren, terreinbeherende organisaties en waterbeheerders. Provincies kunnen ranglijsten maken van locaties met het meeste rendement. Compensatie hoeft niet meer vlakbij waar de schade is aangericht. Provincies kunnen zelfs kiezen voor een ander habitat, bijvoorbeeld natte heide in plaats van droge duinen. En niet langer vele kleine gebieden aanleggen, maar bestaande gebieden vergroten en robuuste verbindingen aanleggen die wegbezuinigd waren.

Kern van het systeem is een rekenmodel dat via drie factoren een gebied punten geeft. Oppervlak levert per hectare één natuurpunt. De kwaliteitsfactor brengt de ecologische waarde van de habitat in beeld. En de weegfactor vertegenwoordigt het belang van die habitat. Het resultaat van de formule is dat veel punten gaan naar grote, goed verbonden oppervlakken, met habitats en soorten die beleidsmatig gewenst zijn, met een hoge ecologische kwaliteit en met een lange hersteltijd.

Als de geplande schade binnen het Natuurnetwerk ligt, geldt niet de huidige waarde maar het potentiële verlies, alsof er al sprake is van de hoogste haalbare natuurwaarde. Dus mocht agrarisch gebied met bestemming natuur slechts een waarde hebben van 5 punten, dan geldt de potentiële waarde die bijvoorbeeld 128 punten bedraagt.

Naast de wettelijk verplichte compensatie groeit de vraag naar vrijwillige compensatie. Het Groenfonds doet een marktverkenning onder bedrijven, van groot tot klein. “Want anders gaat het geld toch naar de fiscus”, hoort Pieter Baars, strategisch adviseur van het

Groenfonds, nogal eens van MKB-ondernemers. Ook hier kunnen overheden marktwerking bevorderen.

Twijfel heerst of dit deel van de decentralisatie goed uitpakt. Want juist dit model, dat alle gebieden vergelijkbaar maakt, lijkt het meeste baat te hebben van een landelijk loket voor vraag en aanbod, zodat compensatiegeld terecht komt in gebieden met het hoogste natuurrendement en zich niet hoeft te beperken tot de provinciegrenzen.

Overheden breiden hun rollen uit van **leverancier en inkoper** in de natuursector. Zo kunnen overheden biomassa van hun grond, van bermgras tot snoeihout, leveren aan energiecentrales. Samenwerking van gemeenten, provincies, waterschappen, Rijk en andere grondbezitters maakt de afzonderlijke partijen als **aanbieders** van biomassa sterker tegenover afnemers als energiecentrales, vergisters, groene chemische, farmaceutische en levensmiddelenbedrijven. Dat kan leiden tot meer efficiëntie in oogst, bewerking en logistiek met als resultaten hogere inkomsten en minder CO₂-productie. Aan de andere kant kunnen overheden vaker **natuurproducten en -diensten kiezen** om (de start van) een verdienmodel te begunstigen, van streekproducten tot vergaderruimte en Natuur Cadeaukaarten. Dat zou Nationale Parken en Landschappen helpen die na de subsidiestop naar nieuwe verdienmodellen zoeken, zoals streekgebonden producten en diensten.

5. Ontwikkelaar van slimme regels

Met slimme regels kunnen overheden nog meer doen om geldstromen richting natuur tot stand te brengen.

Bij aantasting van de open ruimte kan een gemeente de verantwoordelijken verplichten tot een financiële afdracht voor verfraaiing van de resterende ruimte. Zo'n

landschapsinvesteringsregel zorgt dat compensatiegeld gaat naar een gemeentelijk of regionaal landschapsfonds. Adviesbureau Ecorys schat dat zo'n heffing landelijk €106 tot €774 miljoen per jaar genereert. Enkele gemeentes doen dit, zoals Vianen en Bernheze.

Gemeenten kunnen ondernemers verleiden tot een **BIZ-constructie**

(BedrijfsInvesteringszone) waarbij de ondernemers zelf bepalen wat er met de gezamenlijke heffingen gebeurt. Het Wagenings onderzoeksinstituut LEI heeft een alternatief ontwikkeld voor de omstreden toeristenbelasting. Het lijkt op de Oostenrijkse Kurtax waar alle ondernemers in een kuuroord meebetalen, maar ook meebeslissen over gewenste investeringen. Dat kan in Nederland door aan te sluiten bij de Wet Bedrijfsinvesteringszones (BIZ). Deze wet wordt vooral toegepast voor onderhoud en veiligheid van bedrijfsterreinen en winkelcentra, maar mag ook in het buitengebied, waar bijvoorbeeld recreatieondernemers het landschap aantrekkelijker maken voor hun klanten. Voor draagvlak stelt de wet als minimum dat 50% van de bedrijven deelneemt. Daarvan moet 2/3 instemmen met bijvoorbeeld de hoogte van de bijdrage. In dat geval moeten alle bedrijven in de sector meebetalen en zijn er dus geen free riders. Iedereen draagt naar verhouding bij

en iedereen beslist mee over de besteding. De gemeenten Steenwijkerland en Sud west Fryslân onderzoeken de mogelijkheden.

Verder kunnen gemeenten via toeristenbelasting en OZB, provincies via een omgevingskwaliteitsheffing en waterschappen via een **doelheffing** geld ophalen voor natuurbeheerders.

6. Stimulator van innovatie

Een bestaande overheidsrol kan veel betekenen voor de natuursector, namelijk het ontwikkelen van kennis en het verspreiden daarvan. Gemeenten en provincies kunnen stimuleren dat natuurbeheerders contact krijgen met onderzoekers. Een voorbeeld heet 'De gouden driehoek' rond Wageningen Universiteit. Deze succesvolle samenwerking van landbouwonderzoek/onderwijs, bedrijven en overheid, lijkt een geschikt model om van de natuursector ook een exportsucces te maken. Want als het lukt om in een dichtbevolkt land als Nederland zonder veel overheidsgeld biodiversiteit en natuurkwaliteit op een hoog peil te krijgen, zullen andere landen die innovaties graag importeren.

Overheden krijgen zicht op het multifunctionele karakter van natuur en de mogelijkheden van bouwen met natuur. Dat blijkt uit combinaties van functies als kustbescherming, wateropvang, zoetwatervoorziening, recreatie, sport, gezondheid met natuur. De Marker Wadden vormen een mooi voorbeeld. Baggeraars willen deelnemen om de innovatieve technieken later in het buitenland toe te passen. Het wiskundige model dat voorspelt hoe de Zandmotor de kust kan versterken ter hoogte van Hoek van Holland bewijst inmiddels zijn waarde.

Deze functiecombinaties vormen de bron van een circulaire economie en de biobased economy, van kennis en van cultuur. Hoe meer functies groen heeft, hoe groter het aantal verbindingen met de samenleving, hoe groter de waardering en het draagvlak, hoe minder beperkingen overheden zullen opleggen aan natuurondernemers, hoe meer inkomstenbronnen, hoe minder afhankelijk van subsidies en politieke tijdgeest.

Het **Kenniscentrum Natuur en Leefomgeving** kan een vitaal deel worden van een Gouden Driehoek. Het centrum wil een broedplaats zijn voor innovatie en vakmanschap door vragen van beheerders voor te leggen aan studenten die een beroep doen op wetenschappelijk onderzoek. Dat kan kosten besparen op beheer, en onderbouwing geven aan effecten van investeringen in natuur. Staatssecretaris Dijkema geeft €4 miljoen mee voor de eerste 4 jaar. Daarna moet alle financiering komen van de partners uit onderwijs, bedrijven en natuurorganisaties. Dijkema beslist in de loop van 2015 over de start van het Kenniscentrum. Voor het Rijk ligt er een rol om de kennis te vergroten over het **effect van natuurinvesteringen**. De kans dat bedrijven hun betrokkenheid continueren, neemt toe als objectieve kennis inzichtelijk maakt wat de meerwaarde van natuur voor het bedrijfsproces is. Dit kan een acceleratie-effect hebben voor bedrijven die hun grondstof willen waarborgen

in de toekomst. Hierbij kan het gaan om feitelijke kennis over de waarde van natuur, bijvoorbeeld via een programma als 'The Economics of Ecology and Biodiversity' (TEEB). Bedrijven zijn vooral op zoek naar goede voorbeelden van slimme functiecombinaties waarbij natuurwaarden ingezet kunnen worden voor het bedrijfsproces. Zoals in de overeenkomst tussen Natuurmonumenten en DSM om ongebruikte patenten van het chemisch bedrijf beschikbaar te stellen aan nieuwe bedrijven die aan de slag willen met grondstoffen uit natuurterreinen.

Het Rijk kan het initiatief nemen om in de begroting ruimte te maken voor **onderzoek naar de gezondheidseffecten** van groen, zowel curatief als preventief. Zodra duidelijk is welk groen welke patiënten helpt en hoe, zullen bedrijven en zorginstellingen in de verleiding komen om te investeren in natuur met een gezondheidseffect. Dan weten zorgverzekeraars en -aanbieders zich mede verantwoordelijk voor de positieve invloed van diverse aspecten van de natuur op de gezondheid van hun cliënten en komen grote geldstromen op gang. InnovatieNetwerk schat dat niet meer dan 0,01% van het zorgbudget à €93 miljard per jaar al voldoende is om 25.000 hectare aan te leggen en te beheren, bijvoorbeeld rond ziekenhuizen.

Provincie Gelderland startte in 2012 met het kennis- en leertraject Monumentale **energietransitie**. Drie jaar later werkte al ruim de helft van de Gelderse erfgoedeigenaren aan duurzame energie en energiebesparing.

KADER 2

Juiste prikkels

Jean-Paul Schaaij, Groenfonds, erkent dat functiecombinaties met natuur niet vanzelf tot stand komen. "Zorg als overheid voor de juiste prikkels zodat partijen met goede plannen komen. Geef als provincie partijen de ruimte, bijvoorbeeld het recht op een economische activiteit in ruil voor de plicht om natuur aan te leggen of te beheren. Partijen bedenken dan zelf de beste functiecombinaties. Zo creëer je structurele geldstromen, want eenmalig geld voor aanleg is niet genoeg, je moet ook het beheer bekostigen. Vroeger gaven overheden vis aan de hongerigen, nu moeten overheden een hengel geven en het recht verlenen om te mogen vissen. Laat aan partijen over om zelf de juiste vis te vangen."

7. Stimulator van ondernemerschap

Op dit punt aangekomen, komen de grenzen in zicht omdat overheden die nog verder willen gaan de markt betreden. Dan dreigt ongewenste **staatssteun** of oneerlijke concurrentie met marktpartijen. Zoals blijkt uit de nog lopende procedure van de Vereniging Gelijkberechtiging Grondbezitters die al leidde tot de uitspraak van de Europese Commissie die de TBO's als ondernemingen waarmerkte en de miljardensubsidie en gratis grond voor TBO's als illegale staatssteun bestempelde. Rijk en provincies gaven dat geld goed bedoeld

aan TBO's om natuurgebieden te kunnen kopen of te beheren, maar zetten daarbij particuliere belangstellenden op achterstand.

Overheden moeten optreden bij oneerlijke concurrentie tussen gesubsidieerde instellingen en particuliere ondernemers. Bedrijven als Markant en Reiderwolde ervaren oneerlijke concurrentie met semi-publieke organisaties die commerciëler gaan werken en die dezelfde diensten goedkoper kunnen aanbieden omdat zij bijvoorbeeld de grond gratis van het Rijk kregen, relatief veel subsidie ontvangen en fiscale voordelen halen uit hun ANBI-status als goed doel. Zo biedt Staatsbosbeheer recreatieve activiteiten in het bos aan net als Markant, en ontwikkelt Natuurmonumenten natuurbegraafplaatsen net als Reiderwold.

Toch kunnen overheden natuurondernemingen stimuleren en beschermen. Zoals ondernemers helpen die aan de slag willen met het InnovatieNetwerk-concept 'Buitenbief'. Dat haalt inkomsten uit grote grazers, wat naar verwachting 20.000 hectare natuur kan financieren. Ook kunnen overheden natuurondernemers faciliteren die windmolens in een bos willen plaatsen. Tachtig molens financieren 7.000 hectare natuurbeheer, schat InnovatieNetwerk.

Meer geld voor beheerkosten kan komen uit crowdfunding, burgerinitiatieven als Dommelbimd en MooiWageningen, familiebezit als het Ubbinkbos, particulieren met nieuwe en bestaande landgoederen, tienduizenden buitenlui met kleine delen grondbezit, bedrijven die investeren à la Douwe Egberts in Stadsschouwburg Utrecht, Heinekenhal en Ziggodome. Want bedrijven hebben interesse in concrete projecten. De tijd is er nog niet rijp voor, maar wat is er eigenlijk mis met gesponsorde Nationale Parken als DSM De Biesbosch, de Heineken Waddenzee en ABP De Oosterschelde? Hoe afwijkend sommige initiatieven aanvankelijk lijken, als ambtenaren en bestuurders meedenken, kunnen grote geldstromen op gang komen richting natuur en landschap.

De natuursector kan leren van de monumentenzorg. Prof. mr. Pieter van Vollenhoven vertaalde op verzoek van staatssecretaris Sharon Dijksma zijn ervaring in de monumentenzorg naar de natuursector. Hij bepleit dat boeren, burgers, overheden en grondeigenaren gaan samenwerken in **verenigingen van eigenaren**. Eigenaren investeren zelf in hun eigendom en hebben dus minder subsidie nodig. Het eigenaarschap lijkt in de natuursector zwakker dan in de monumentenwereld. Terwijl de manier waarop de natuurbescherming begon, met de aankoop van het Naardermeer via particuliere obligaties, juist inspeelde op dat eigenaarschap. Het Rijk kan verenigingen van eigenaren ondersteunen door subsidies en fiscale voordelen. Denk aan aftrekbaarheid van investeringskosten via de inkomstenbelasting. Denk ook aan btw-aftrek of verlaagde btw voor investeringen. Zodra eigenaren zich hebben verenigd ontstaan meer financiële voordelen zoals korting op inkoop en advies voor beheer dat leidt tot hogere natuurkwaliteit.

De Doetinchemse Stichting Buur maakt Natuur krijgt van omwonenden €6 per vierkante meter voor de aankoop van grond grenzend aan nieuwbouwwijk De Huet. Binnen een jaar

waren de gesponsorde vierkante meters ingericht als natuurgebied. **Het geld gaat geheel naar grondaankoop.** De gemeente Doetinchem zorgt voor administratie, inrichting en onderhoud. In de overeenkomst met de gemeente staat dat bij bestemmingswijziging de Stichting als eigenaar profiteert van waardeestijging. De stichting verspreidt folders, wervingsbrieven aan bedrijven, persberichten, gebruikt Facebook, een eigen website en plaatste een groot informatiebord over de 'Buurgrond Knapperslag'.

De Stichting Natuurlijk Grasweggebied (SNG) heeft voor een nieuw natuurgebied **vier partijen bij elkaar** gebracht, namelijk Waterschap Hollandse Delta, Zuid-Hollands Landschap, gemeente Hellevoetsluis en provincie Zuid-Holland. Het Waterschap heeft 70.000 m³ grond afgegraven voor waterberging. SNG zorgde voor de inrichting van het natuurgebied dat ligt in Natuurnetwerk Nederland. SNG doet het beheer samen met het Zuid-Hollands Landschap dat de continuïteit borgt via een 30-jarig erfpachtcontract met de gemeente Hellevoetsluis. De grond blijft eigendom van de gemeente. Van de provincie kwam €145.000 subsidie, van de ANWB kwam €10.000.

Opdelen van een gebiedsplan maakt hapklare brokken interessant voor bedrijven, groepen burgers en particulieren. De gemeente Nieuwegein had een plan klaar voor recreatie en natuur in de uiterwaarden van de Hollandse IJssel. Maar de subsidiepot van de toenmalige Ecologische Hoofdstructuur kromp aanzienlijk en Recreatie om de Stad verdween helemaal. Om het project toch te realiseren, zoekt de gemeente contact met particulieren en marktpartijen voor **deelgebieden** met financieringsmogelijkheden als kleine landgoederen, een Burgerbos, uitbreiding van de jachthaven, een natuurbegraafplaats en een sauna. Een **fysieke veiling** van Nationaal Park Oosterschelde mislukte vanwege de lage opkomst, maar via internet financierden bedrijven wel bijna alle deelprojecten uit de brochure.

8. Slimme regelmaker

Nog steeds duiken er voorbeelden op van ingewikkelde, schijnbaar nodeloze en tegenstrijdige regels. Zo verplicht de Monumentenwet tot openhouden van historische zichtassen, maar wil de Natuurschoonwet groene omzoming van landgoederen en buitenplaatsen, door de zichtassen heen dus.

Een bedrijf als Vitens geeft aan het natuurbeleid als erg gejuridificeerd te ervaren en strikt qua begrenzing en natuurdoelen. Het Havenbedrijf Amsterdam geeft aan dat de ontheffing 'Tijdelijke natuur' weliswaar veel vereenvoudigd heeft maar dat die nog steeds geen 100% garantie geeft op ontheffing als zich beschermde soorten vestigen. Ook de bijbehorende monitoringsverplichting ervaart het Havenbedrijf als drempelverhogend.

Het besef groeit dat natuur en landschap vele functies vervullen en dat bestemmingsplannen er meestal slechts een benoemen. Landgoederen stuiten met hun plannen voor extra inkomsten nogal eens op een gemeente waar het bestemmingsplan die plannen verbiedt. Het legt onvoldoende gewicht in de schaal als andere afdelingen op het

gemeentehuis enthousiast zijn over bijdragen aan recreatie, horeca en natuurdoelen. Kennelijk is er in die gevallen geen hogere ambtenaar of wethouder die oordeelt of de balans van die plannen positief uitpakt voor de gemeenschap.

Provincies en gemeenten kunnen hun beleid op elkaar afstemmen, zodat natuur die over grenzen gaat, niet te maken krijgt met verschillende regels of ambities. Een voorbeeld vormt Landgoed De Eese waar het **drieprovinciepunt** ligt van Overijssel, Drenthe en Friesland. De eigenaar, familie Van Karnebeek, wilde 255 hectare landbouwgrond omvormen tot natuur. Directeur Herman van Karnebeek: "Landbouwpacht valt dan weg als inkomstenbron. Om de nieuwe natuur te betalen, vroegen we tien bouwrechten voor woningen volgens de regeling Rood-voor-groen. Want we willen dat het landgoed zichzelf in stand kan houden zonder subsidie." De Drentse gemeente Westerveld ging akkoord, maar de Overijsselse gemeente Steenwijkerland niet.

Om wrijving tussen verschillende gemeentelijke regels te voorkomen, hebben vijf gemeenten op de Veluwezoom zich verenigd in de landgoederenzone **Nieuw Gelders Arcadië**. Arnhem, Renkum, Rheden, Rozendaal en Wageningen voeren een gezamenlijk beleid voor de Veluwezoom als landgoederenzone, in de vorm van een Perspectief gemaakt door Gelders Genootschap en Poelmans Reesink Landschapsarchitectenbureau. De vijf gemeenten gebruiken het Perspectief als leidraad voor toekomstig beleid en nieuwe ontwikkelingen binnen de landgoederenzone.

Overheden kunnen initiatieven voor **natuurbegraafplaatsen** ondersteunen om bij te dragen aan natuurkwaliteit. Vaak vergt dat een dubbelbestemming, namelijk natuur en begraven, en dus een aanpassing van het bestemmingsplan. Als natuurbegraafplaatsen een deel van de opbrengst in een fonds stoppen, zorgt dat voor een schier eeuwige bron van financiering voor het beheer.

Het Rijk kan grondbezitters helpen door het pleidooi over te nemen van de FPG om jaarlijkse vergoedingen in de wet vast te leggen voor **leidingen** boven en onder de grond en voor (zend-)masten.

9. Steunverlener

Structurele, jaarlijkse subsidies lijken definitief op hun retour. Vaak hebben overheden nog wel ambities die met een enkele, incidentele bijdrage tot wasdom komen. Het gaat dan om projecten die anders niet van de grond komen, op uitdrukkelijke voorwaarde dat zij vervolgens op eigen benen staan.

Overheden bieden eenmalige bedragen via **revolverende fondsen** met lage of geen rente. Revolverende fondsen vergen een eenmalige storting van een overheid. Zo startten provincie Gelderland en Nationaal Groenfonds begin 2015 het fonds 'Lenen voor Natuur' waar ze beide €4 miljoen in stortten. Particuliere grondeigenaren kunnen geld lenen voor

investeringen in verdienmodellen. Bij dergelijke fondsen dreigt als valkuil dat ambtenaren in de positie komen om te moeten beoordelen of een ondernemingsplan kansrijk lijkt.

Overheden kunnen professionele natuurboeren helpen met een **startsubsidie**. Deze boeren spelen een grote rol in bufferzones rond natuurgebieden. Zij slagen er na een aanloopperiode vaak in een stabiel inkomen te verdienen met verbrede landbouw en grotere prijsmarges op hun producten.

Provincies verlenen via regelingen als Kwaliteitsimpuls Natuur en Landschap en Groenblauwe Diensten eenmalige subsidies voor het **omzetten van landbouwgrond naar natuur**, mits die grond in het provinciale Natuurbeheerplan staat. De eigenaar krijgt 85% van de waardedaling uitgekeerd.

Grondbezitters kunnen bij provincies subsidie aanvragen voor maatregelen die het gebied geschikt maken voor natuurbeheer of de natuurkwaliteit verhogen. De **investeringssubsidie** geldt dus voor landbouwgrond én voor natuurterrein. Voorbeelden: bosaanleg, soortenrijke heide ontwikkelen, poelen graven of natuurvriendelijke oevers creëren. Subsidie zijn de kosten voor investeringsplan en uitvoering.

Provincie Overijssel subsidieert **businessplannen** tot 70% of €7.000. De uitvoering krijgt steun tot 50% of €200.000. Geld is er voor Product-Markt-Partner-Combinaties van ondernemers in cultuur, natuur, zorg en sport. Het Saxion Kenniscentrum Hospitality begeleidt elke ondernemer. Studenten doen onderzoek naar haalbaarheid en uitvoerbaarheid van de plannen.

Europa biedt eenmalige subsidies uit vele fondsen. Provinciale natuurambtenaren kunnen profiteren van de kennis van collega's die de weg weten in het veld van Europese subsidies.

10. Fiscalist

Fiscale steun leidt nogal eens tot ongewenst, fiscaal gedreven gedrag. De Algemene Rekenkamer concludeert jaar op jaar dat maar van enkele fiscale regelingen bekend is dat zij bijdragen aan het gestelde doel. Maar zolang het Rijk, en wellicht in toenemende mate provincies, waterschappen en gemeenten, dit instrument gebruiken, duiken er nieuwe ideeën op.

Als het Rijk de limiet in de Natuurschoonwet (NSW) van **maximaal twintig aandeelhouders** in een NSW-bv schrapt, komt natuurbezit binnen het bereik van veel meer Nederlanders. Hun betrokkenheid en waardering groeien. Zij vormen dan een bron van steun bij het verhogen van de kwaliteit, nieuwe natuur, allerlei soorten vrijwilligerswerk en financiële tegenvallers. Om speculatie met aandelen te voorkomen, kan het Rijk de voorwaarde stellen dat zulke aandelen pas na bijvoorbeeld 25 jaar verkocht mogen worden. Dan komen initiatieven als het Hollands Landgoedfonds van de grond, die perspectief bieden voor armlastige landgoederen en landgoederen in bezit van TBO's.

Als het Rijk het mogelijk maakt om ook natuurgebieden van **minder dan vijf hectare** te rangschikken onder de Natuurschoonwet, zal de interesse van particulieren groeien om snippers aan te kopen en te behouden.

De Belastingdienst probeert **verpachte boerderijen** buiten de NSW te plaatsen, zodat de eigenaar de WOZ-waarde van die boerderijen moet opgeven en er in box 3 een heffing volgt van 1,2%. Hier ligt een rol voor het Ministerie van Financiën, met aanmoediging vanuit het Ministerie van Economische Zaken.

Landgoederen verliezen hun NSW-status als zij een **naturubegraafplaats** openen met grafmarkeringen, zelfs als dat verteerbare houten schijven zijn. Dat blijkt uit ervaringen van Landgoed Heidepol in Ede bij Arnhem. Gé Peterink, voorzitter van branchevereniging Brana: “De overheid stimuleert naturubegraven als economische drager voor bestaande en nieuwe natuur. Maar de fiscus pakt de NSW-status af vanwege de economische activiteit. Sommigen moeten dan alsnog tienduizenden euro’s aan successierechten betalen.” Daar kan het Ministerie van Financiën een einde aan maken.

Het Ministerie van Financiën kan de vrijstelling van vennootschapsbelasting verruimen in een gebied dat onder de Natuurschoonwet valt. Die wet geeft nu vrijstelling voor inkomsten uit vastgoed. Over alle andere inkomsten moeten natuurondernemers 25% vennootschapsbelasting betalen. Dat remt innovatieve verdienmodellen.

Het Ministerie van Financiën kan de fiscale regels zodanig wijzigen dat een ondernemer die zijn bedrijf verkoopt en van die **‘geldzak-BV’** een NSW-BV maakt, geen 25% vennootschapsbelasting hoeft te betalen. Dat maakt de koop van landgoederen aantrekkelijker.

Fiscale faciliteiten, zoals korting op de OZB bij een lidmaatschap, kunnen bevorderen dat 200.000 **buitenlui** zich organiseren en zo binnen het bereik komen van organisaties als Landschapsbeheer Nederland die hen helpen bij te dragen aan de kwaliteit van natuur en landschap.

Het Ministerie van Financiën kan de eis van **schatkistbankieren** laten vallen zodat gemeenten en provincies overtollig geld niet meer in de schatkist van het Rijk hoeven te storten. Lagere overheden kunnen hun spaargeld dan op Streekrekeningen zetten als impuls voor groene ontwikkelingen in de eigen streek. Streekfondsen profiteren van Streekrekeningen, zeker als banken Streekrekeningen ook toegankelijk maken voor particulieren.

Gemeenten kunnen de **onroerendzaakbelasting** (OZB) verlagen of op nul zetten voor alle eigenaren van natuur en landschap. Vrijstelling geldt nu alleen voor de grond in NSW-bv’s.

11. Controleur en weger

Twee traditionele rollen blijven: (1) **controleren** of alle partijen zich aan de wettelijke regels en afspraken houden en (2) **afwegen** van belangen als partijen met conflicterende belangen er samen niet uitkomen.

CONCLUSIE

Natuurbeheer en aanleg van nieuwe natuur kunnen, veel vaker dan nu, zonder subsidie. Dat illustreren diverse landgoederen, waar rendabele functies de kosten van de onrendabele compenseren. Het komt er nu op aan dat veel meer natuurbezitters inkomstenbronnen gaan ontwikkelen en op kosten besparen. Daarbij kunnen overheden een welkome, stimulerende rol vervullen.

Na de rol van subsidiegever groeit het aantal rollen van overheden voor een bloeiende natuursector. Samengevat spreekt Maarten Hajer (PBL) van de energieke overheid die - waar het maar kan – de regie voert, initiatieven neemt, andere initiatieven faciliteert, kenniscroei bevordert, ondernemerschap en innovaties stimuleert, naast de klassieke rollen van controleur en afweger van belangen. Waar burgers en bedrijven er samen uitkomen, past de overheid een bescheiden rol. Dat is misschien wel de moeilijkste: niet in de weg zitten.

De voorbeelden van overheden die de eerste stappen zetten, maken duidelijk dat het in veel gevallen gaat om maatwerk, zonder algemene regels. Dat vergt een nieuwe instelling van bestuurders én ambtenaren die innovaties bevordert zowel in beleid als in uitvoering. Hoe afwijkend sommige initiatieven aanvankelijk lijken, als ambtenaren en bestuurders meedenken, kunnen grote geldstromen op gang komen richting natuur en landschap.

KADER 3

Niet minder overheid, maar een andere

Het gaat steeds om “een combinatie van ambitie, grote interventies om richting te geven en kleine interventies om het maatschappelijk initiatief een steun in de rug te bieden”, concludeert het essay *Leren door doen. Overheidsparticipatie in een energieke samenleving*, van Martijn van der Steen, Jorren Scherpenisse van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB), Maarten Hajer, Olav-Jan van Gerwen en Sonja Kruitwagen van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) over de betekenis van de energieke samenleving voor overheden. Volgens het essay vraagt de energieke samenleving niet om minder overheid, maar om een andere overheid. Een overheid die vaardig is in het combineren van klassieke rollen van de overheid (rechtmatig, presterend) met nieuwe rollen (netwerkend, participierend en faciliterend).

“De energieke overheid kan dat adjectief alleen waarmaken als zij investeert in haar eigen leervermogen. De energieke samenleving wijst haar de weg: een overheid die de samenleving benut en betreft bij het zoeken naar oplossingen, die durft te experimenteren, en die nieuwe inzichten gaandeweg laat ontstaan. Maar ook een overheid die koersvast is en die tegelijk bereid is om beleid te ‘fine tunen’ als de uitvoeringspraktijk laat zien waar fricties of ongewenste effecten optreden.”

KADER 4

Hoe zien die nieuwe overheidsrollen er idealiter uit?

Een horecaondernemer klopt bij de gemeente aan met een plan om haar streek aantrekkelijker te maken voor recreanten. De gemeente haalt alle betrokken partijen bij elkaar en vraagt om ideeën. De wensen lopen uiteen van uitbreiding van infrastructuur tot puur natuur. De provincie nodigt de aangrenzende gemeenten uit om samen een plan te maken voor de hele streek. De provincie maakt geld vrij voor een coördinator die in drie jaar zoveel mogelijk van de wensen gaat proberen te integreren in één plan. Provincie en gemeenten vragen bij het Ministerie van Economische Zaken om een Green Deal of een Groene Tafel voor dit project om bij alle betrokken bestuurders en ambtenaren het gevoel van urgentie te vergroten. Het plan krijgt de vorm van 'hapklare brokken' waar burgers en bedrijven in kunnen investeren. Voor elke brok krijgt een ambtenaar de rol van aanjager. De meest betrokken partijen, van initiatiefnemer, bedrijven, burgers, overheden en natuurorganisaties overleggen regelmatig met elkaar in een Comité van Uitvoering. Bekende Nederlanders of streekbewoners nemen zitting in een Comité van Aanbeveling. Een Streekrekening biedt alle bedrijven en organisaties de mogelijkheid om bij te dragen via hun spaargeld. Een Streekfonds verstrekt financiering via laagrentende leningen uit een revolverend fonds, daarbij geholpen door het Nationaal Groenfonds. Groepen van burgers nemen ook brokken voor hun verantwoording en zorgen zelf voor aanvullende financiering. De gemeenten houden elk voor hun grondgebied de regie, maken een afweging bij botsende belangen en controleren of elke partij zich houdt aan de afspraken. De provincie hakt knopen door als gemeenten het onderling niet eens kunnen worden. Het Rijk maakt een mooi feest van de afronding van de Green Deal en zorgt voor een rapport met leermomenten voor volgende gebiedsontwikkelingen.

MET DANK AAN

- Groenfonds: Cees Veerman
- IPO: Jan Jacob van Dijk
- EZ: Hans Rutten
- FPG: Ronnie van Woudenberg
- VNG: Henk Mulder
- Natuurmonumenten: Marc van den Tweel en Patrick Nuvelstijn

BRONNEN

- Rijksnatuurvisie 2014 '*Natuurlijk verder*'
- *Energieke Samenleving Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*, Maarten Hajer, PBL Den Haag 2011
- *Burgers en hun Landschap*, Rosalie van Dam e.a., Alterra Wageningen UR, 2014
- *Natuur in de uitverkoop?* Joop Schaminée e.a., KNNV Zeist, 2013
- *Jaarprogramma 2015* College van Rijksadviseurs
- *Agenda Vitaal Platteland*, 2004, minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit Cees Veerman, met plannen voor een leefbaar platteland en duurzame agrarische sector. Het Rijk stuurt op hoofdlijnen en decentrale overheden krijgen meer bevoegdheden
- *Burgerinitiatieven worstelen met financiële afhankelijkheid. Burgerinitiatieven zijn geen derde weg tussen markt en overheid. Maar je kunt er wel van leren*, Marcel Ham (hoofdred. Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken) & Jelle Van Der Meer (journalist), schrijvers van het boek *De ondernemende burger*, Volkskrant 23 maart 2015.
- *Subsidievrije natuur als versneller van een circulaire economie*, [Govert Derix](#) en [Nico Beun](#), [Blog](#) 3 maart 2015
- *Maatschappelijke uitvoeringsagenda Natuurvisie*, EZ-staatssecretaris Sharon Dijksma
- *Leren door doen. Overheidsparticipatie in een energieke samenleving*, Martijn van der Steen, Maarten Hajer e.a., PBL en NSOB, 2014
- *Groen* nr 3 maart 2015, themanummer over Groene Anarchie met Alterra en hogeschool Van Hall Larenstein
- Website *Groen Dichterbij* van IVN, Oranje Fonds, Buurtlink.nl en SME Advies, [groendichterbij.nl](#)
- *Betrokkenheid van bedrijven bij natuur in Nederland*, Bas Breman, Elisa de Lijster, Dana Kamphorst, Natasha de Sena, WOt-paper 36, Wageningen UR. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu december 2014
- *Gebiedseigen instrumenten. Inventarisering en conceptualisatie*, Kort, M. e.a., Berenschot Utrecht, 2008
- *Lokale landschapontwikkeling. Tien inspirerende varianten van gebiedseigen instrumenten*, Kort, M. e.a., Berenschot Utrecht, 2009

- *Reactie op Investeren in het Nederlandse landschap. Opbrengst en geluk in euro's*, Centraal Planbureau, Den Haag, 2007
- *Naar een rijk landschap. Financiering nationale landschappen*, McCarthy, B. e.a. NovioConsult Nijmegen, Triple E Arnhem, 2009
- *Agenda Landschap. Landschappelijk verantwoord ondernemen voor iedereen*, Ministeries van Landbouw en Volkshuisvesting, Den Haag, 2009
- Overbeek, M.M.M. e.a. *Burgers en overheid samenwerkend voor landschap. Local ownership in de praktijk*. LEI-rapport 2009-002
- *Investeren in landschap. Bewoners en bedrijven in Amstelland, Binnenveld, het Groene Woud en Ooijpolder-Groesbeek*, Overbeek, M.M.M. en R. P.M. de Graaff, LEI-rapport 2009-014, Den Haag
- *Genieten van landschap en ervoor zorgen*, Overbeek, M.M.M. en J. Vader, LEI-rapport 7.08.01, Den Haag, 2008
- *Investeren in het Nederlandse landschap. Hoe te financieren?* Reinhard, A.J. en H.J. Silvis, notitie op verzoek van LNV voor het rondetafelgesprek Landschap op 9 mei 2007, LEI Den Haag
- *Vlagheide en de zoektocht naar het geld voor de uitvoering*, Prins, ir.J.P.(Peter), Landwerk, maart 2012
- *Renkumse landgoederen en buitenplaatsen, vista's op participatie*, During, Roel en Pat van der Jagt, Wetenschapswinkel Wageningen UR, rapport 320, januari 2015
- *Monumentale energietransitie zeer succesvol, evaluatie en vooruitblik*, Provincie Gelderland, 2015
- *Leren van het energieke platteland. Lokale en regionale coalities voor duurzame plattelandsontwikkeling*, Farjon, Hans en Rikke Arnouts, Planbureau voor de Leefomgeving, augustus 2013.
- Films van *burgerinitiatieven* op <http://www.wageningenur.nl/nl/project/Vernieuwende-initiatieven-in-natuur-enp-beheer-1.htm>
<http://www.wageningenur.nl/nl/project/Vernieuwende-initiatieven-in-natuur-en-beheer-1.htm>